

Mi van a pokol mögött?

Bár a keresztény hit és vallásgyakorlat magától értetődő része a pokol és a hozzá kapcsolódó alvilági kínok és büntetések rendszere, a Biblia egyetlen egyszer sem tartalmazza a *pokol* szót. Minden esetben fordítói önkény vagy megengedőbben szükséghelyzet adhatott csak alkalmat arra, hogy az adekvát kifejezéseket ezzel a szóval igyekezzenek visszaadni. „...a bibliafordítók megdöbbentő önkénnyel és rendszertelenséggel fordították az egyet jelentő héber *Seol* és görög *Hádész* szavakat azzal a szóval, amely éppen a kezük ügyébe akadt.”¹

A Szentírás alapvetően három fogalmat használ mindarra, amit mi pokolként olvasunk a fordításokban. Az Ószövetség szakszava a *seol* (הַשְׁאוֹל), mely nem poklot, hanem egyfajta *alvilágot* jelent. Olyan félig öntudatos állapotot takar, mely az embert „lárvaszerű utóéletre kárhóztatja”, s melynek lényege, hogy a halott végleg meg van fosztva az Istennel való kapcsolattól.²

Az Újszövetségben ritkábban, mintegy tucatszor használt görög kifejezés a *hádész*, pontosabban *adész* (ἄδης), *alvilág*, illetve a nagyon gyakori *thánatosz* (θάνατος), mely körülbelül 120 alkalommal bukkan fel az Újszövetségben és minden további magyarázatot szükségtelenné téve, *halált* jelent.³

A *hádész* kifejezés Homérosz (Kr. e. 8. század) által, eposzaiban megénekelt istenség, *Aidész* (Αἴδης), magyarosan *Hádész*, az alvilág istenének neve, valamint egyúttal a görög mitológiában a holtak föld alatti, alvilági tartózkodási helyének elnevezése. A görögség nagy pesszimizmussal tekintett a holtakra és utóéletükre. Homérosz, az *Odüsszeia* XI. énekében részletesen leírta a mitológiai alvilág tulajdonságait: „Hogy mertél Hádészhoz jönni, ahol csak a holtak laknak, s nincs tudatuk, s a halandók árnyai pusztán?” – amiből látszik, hogy az alvilági lét nem teljes halált jelent, hanem a földi élethez képest egyfajta árnyék-létet, melyben az emberi szabadság, életvezetés és főként a boldogság már nem valósítható meg.

A görög költészet időbeni kibontakozásával egyenes arányban vált az alvilág egyre részletesebbé és egyre bonyolultabbá⁴, mígnem Vergilius, műveiben az alvilág már igen összetett és árnyalt topográfiáját írta le.

A görög *hádész* és a zsidó *seol* szoros hasonlóságot mutat egymással. Kettős irányú vallási interpolációval van dolgunk. Mivel Hésziodosz (Kr. e. 8. sz.) apja Kis-Ázsiából származott, minden bizonnyal az onnan eredő vallási hagyományok túlvilágképzetei is hatottak a költőre és eposzaira. Például Hésziodosz és a Ter 1,29 szerint is az emberek eredetileg növényevők voltak és csak az özönvíz után kezdtek húst fogyasztani (Ter 9,3).⁵ Ugyanakkor az is igaz, hogy a hellenizmus eszmeáramlatai és gondolkodása is hatott a zsidóságra.⁶ Vagyis a pokol, illetve általában a túlvilág és annak vallási megjelenése a zsidóság, majd a kereszténység hitrendszerében, a görög mitológiából eredő vallási szinkretizmus.

Vergiliushoz kötődik az alvilág Élűszionra és Tartaroszra történő felosztása⁷, mely tulajdonképpen a menny és a pokol előképe (Vergilius, *Aeneis*, VI.). Műveiben és mitológiájában a hősök, a jámborak és az avatottak nem halnak meg, hanem örömteli, boldog életet folytatnak a Boldogok Szigetein, az Élűszionban⁸, míg a halál „lecsökkent és megalázó továbbélést jelentett a Hádész föld alatti sötétjében, amelyet sápadt, erejüktől és emlékezetüktől megfosztott árnyak népesítenek be.” Ekkor a halál még nem jelentette a földön elkövetett rosszcselekedetek büntetését, sem az Élűszionba kerülés a jócselekedetek

¹ Dohányos, J., *Hol van megírva?*, 112.

² Eliade, *Vallási hiedelmek és eszmék története*, 262.

³ Pl. Mt 4,16; 10,21; 15,4; 16,28; 20,18; etc.

⁴ *Mitológiai enciklopédia*, I., 626.

⁵ Bomann, T., *A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése*, 103.

⁶ Hahn, I., *Istenek és népek*, 249.

⁷ *ibidem*, *Mitológiai enciklopédia*, I., 626.

⁸ *op. cit.*, Eliade, *Vallási hiedelmek és eszmék története*, 204.

jutalmát.⁹ Ekkor még nem volt sem a szenvedés helye, sem a gonoszok gyűjtőhelye¹⁰, minden negatív színezet nélkül, pusztán a holtak lakhelye, gyülekezőhelye volt.

A túlvilág pokollá alakulását előmozdította az etruszk kulturális és vallási hatás, mely a Kr. e. IV. századtól színes démonológiával népesítette be a hódészt. Dögevő madár csőrére emlékeztető orrú, ló fülű, vicsorgó ragadozók jelentek meg az alvilágban.¹¹ A mai értelemben vett pokol leginkább az *orfizmus* görög tradíciójához kötődik¹², melyről az Odüsszeia XI. éneke tanúskodik:

„Ott láttam Mínoszt, Kronidész ragyogó fiasarját:
tartva arany jogarát, holtak közt tette a törvényt
trónján; s ők döntő szavait kérték a királynak,
ülve meg állva körül, Hádész tágas kapujában.”

Ez a mozzanat: a holtak fölötti ítékezés és az ahhoz kapcsolódó időleges büntetésre vagy a boldogság helyére szánó ítélet már a keresztény túlvilág képzetére emlékeztet. Mi több, a Jelenések Könyvében oly sokszor előforduló kifejezés, az „élet vize”¹³ is a görög mitológia beszivárgásának köszönhető.¹⁴ Míg a görög mitológiában a hősök feltámasztását szolgálta, addig a keresztények számára az örök élet szimbólumává vált.¹⁵ Eliade azt is leírja, hogy a Sátán nem létezett kezdetől fogva Isten mellett, mint opponense, hanem valószínűleg az iráni mitológiából szivárgott be a zsidó hitbe és a zsidó-keresztény dualizmus az iráni dualista hitrendszer hatására alakult ki.¹⁶ Így lassan nem csak a túlvilág vált ketté a boldogság és a boldogtalanság helyére, hanem radikális szembenállás bontakozott ki a két hely minősége között: „a későbbi apokaliptikában a dualizmus a két eon sémájába öltözik”¹⁷ és időbeni meghatározást is nyer: lassan hozzákacsolódik az örökkévalóság fogalmához.

Az örökkévalóság Isten tulajdonsága, mely szerint létezése vissza -és előre tekintve is végtelen¹⁸: „...te öröktől fogva és mindörökké vagy, Isten!” (Zsolt 90,2), ahogy a Zsoltáros tanúskodik. Azonban a pokol nem volt része a teremtésnek, de ha létezne is pokol-jellegű túlvilág, az logikailag nem lehetne örökkévaló, hiszen akkor olyan tulajdonsággal bírna, mint maga Isten, vagyis a Mindenhatóval egyenértékű és azonos minőségű lenne, azaz Isten hatáskörén kívülé válna, tehát megcáfolná Isten mindenhatóságát és örökkévalóságát. „Isten magába zárja az időiséget és vele együtt az időmódokkal való kapcsolatot is”.¹⁹ Nem véletlen, hogy a Szentírás a túlvilágról soha nem beszél az örökkévalóság összefüggésében, ahogy pedig korábban írtuk, a pokol kifejezés egyszer sem szerepel a Bibliában!

A halál utáni büntetés és annak örök volta az Újszövetségre jellemző, mivel a zsidóság – bár a túlvilágot *seol*ként ismeri, de – a pokol létezését soha nem vallotta. Az Újszövetség azonban számos esetben fejtegeti a túlvilági kínok „örök” voltát: „Szodoma és Gomorra is, és a szomszédos városok, amelyek hasonlóképpen paráznák voltak, és más test után jártak, szenvedik az örök tűz büntetését...” (Júd 1,7); „Távozzatok tőlem, átkozottak, az örök tűzre, amely az ördögnek és az ő angyalainak készült.” (Mt 25,41); „az ördögöt, aki elcsábította őket, a tüzes és kénköves tóba vetik, ahol a fenevad és az álprófeta is van, és gyötrődnek éjjel-nappal örökkön-örökké.” (Jel 20,10).

⁹ *op. cit.*, Eliade, *Vallási hiedelmek és eszmék története*, 207.

¹⁰ Papaionnaou, K., *The Geography of Hell in the Teaching of Jesus*, 96.

¹¹ *op. cit.*, Eliade, *Vallási hiedelmek és eszmék története*, 374.

¹² *op. cit.*, Eliade, *Vallási hiedelmek és eszmék története*, 415.

¹³ Jel 7,17; 21,6; 22,1; 22,17.

¹⁴ *ibidem*, Eliade, *Vallási hiedelmek és eszmék története*, 415.

¹⁵ Lamsa, G., *Idioms in the Bible Explained*, 70.

¹⁶ *op. cit.*, Eliade, *Vallási hiedelmek és eszmék története*, 465.

¹⁷ Gopplet, L., *Az Újszövetség teológiája*, I., 74.

¹⁸ Ryrie, C., *Teológiai alapismeretek*, 45.

¹⁹ Tillich, P., *Rendszeres teológia*, 223.

Az örök idő fogalmával kapcsolatban – akár a pokol, akár a mennyek tekintetében – ismét fölvetődik a fordítók és interpretátorok gondatlansága, ahogy korábban a pokol fogalmának biblikus erőltetésével kapcsolatban is láttuk.

A legnagyobb görög filozófus, Platón volt az, aki a vallás időfogalmával legbehatóbban foglalkozott. Számára az örökkévalóság nem végtelen időt, hanem az *isteni világ létformáját* jelentette, az idő ősképét vagy másképpen *isteni időt*. Számára, szemben a mi hétköznapi gondolkodásunkkal, az örökkévalóság nem végtelen idői kiterjedés volt, hanem „isteni tartalom, amellyel telítve van” az idő.²⁰ Szeretnénk felhívni a figyelmet Jézus szavaira, melyeket munkássága kezdetén mondott: „Betelt az idő, és elközelgett az Isten országa.” (Mk 1,15), ahol az idő „telítettsége” ebben az értelemben értendő, az idő isteni minőségűvé lett, Isten kegyelme tölti be.

A göröghöz hasonló módon, a héber gondolkodásban sem az idő múlása az érdekes, hanem a tartalom.²¹ Számukra az idő nem volt egyéb, mint a történések áradata, váltakozása.²² A biliai idők héber gondolkodásában – s a Szentírás vonatkozó passzusaiiban – az *olam* (עולם) kifejezést találjuk, mely szemben a bibliafordítók *örök, örökké* szóhasználatával, nem végtelenül hosszú időt, hanem határok nélküli időt jelent, még pontosabban olyan időt, mely emberi ésszel nem kifejezhető és nem felfogható, mert sem kiterjedését, sem hosszát nem ismerjük.²³ Sommásan megfogalmazva, nem örök, hanem természetfeletti, *korlátlan időről* van szó.

A biblikus görög szövegekben az örök élet, *dzoē aionion* (ζωὴ αἰώνιον)²⁴ és örök kárhozat, *olethron aionion* (ὄλεθρον αἰώνιον)²⁵ összetételekben az *örök, örökké* tag az *aion* (αἰών), mely eredeti értelmében szintén nem örökkévalóságot, hanem egyszerűen *korszakot* jelent. Bomann kimutatta, hogy Szent Pál apostol leveleiben, különösen a Gal és a Róm levelekben tolódik ki a kifejezés az eljövendő életre, ám például Szent János evangéliumában még mennyei tartalommal telített jelen időt takar, melyben a keresztyén ember már most részesedik (Jn 17,3; 3,36; 5,24; 6,54.68).²⁶ Tillich szintén őszintén ír arról, hogy az *aion* nem örökkévalóságot, időtlenséget vagy vég nélküli időt jelent, hanem *örök jelent*.²⁷ »A kifejezés, amit mi „örök”-ként (*ainiosz*) fordítunk, szó szerint azt jelenti: „egy korszakhoz (*aion*) tartozni”.²⁸, vagyis ha hűségesek akarunk maradni a Szentíráshoz és Jézus korának gondolkodásához, akkor annak kapcsán, amit mi „örök”-ként rosszul fordítunk és helytelenül használunk – akár az üdvösség, akár a kárhozat vonatkozásában –, szó sincs végtelen időről, sem örökkévalóságról, hanem csupán egy jelenlegi vagy eljövendő, általunk nem feltétlenül ismert, de nem végtelen vagy örök korszakban való részesedésről.²⁹

Meg kell vallanunk, hogy Jézus tanítványainak és az őskereszténységnek Isten jelenléte és közössége nem is volt egy másvilágra kitolódott képzet, hanem mindennapi kegyelmi valóságként ismerték. „Az isteni mindig ott volt, mint egy hatalmas elektromos töltés, mely csak arra vár, hogy áttörjön a felhőkön, és az Egyház villámhárítója – az istentisztelet és annak kellékei: az oltár, a templomépület, a közösség, vagy annak egyik-másik tagja – levezesse a földbe.”³⁰ Azzal, hogy a kereszténység az Istennel való kapcsolat lényegi megvalósulását mintegy elodázta a halálon túlra, épp legnagyobb kegyelmi forrásától, az *eszkatologikus jelentől* fordult el. Hogy Markus hasonlatánál maradjunk, a kereszténység leszerelte a villámhárítót. Rahner ezért hangsúlyozza az isteni kinyilatkoztatás kapcsán a személyességet és a személyes önközlést: »...„a közölt” valóban maga Isten a saját létében, és

²⁰ *op. cit.*, Bomann, T., *A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése*, 107.

²¹ *op. cit.*, Bomann, T., *A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése*, 110.

²² *op. cit.*, Bomann, T., *A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése*, 119.

²³ *op. cit.*, Bomann, T., *A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése*, 130.

²⁴ 1Jn 5,11

²⁵ 2Tessz 1,9

²⁶ *op. cit.*, Bomann, T., *A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése*, 189.

²⁷ *op. cit.*, Tillich, P., *Rendszeres teológia*, 223-224.

²⁸ Morris, L., *Az Újszövetség teológiája*, 387.

²⁹ *op. cit.*, Papaionnaou, K., *The Geography of Hell in the Teaching of Jesus*, 41.

³⁰ Markus, R. A., *Az ókori kereszténység vége*, 42.

éppen így lesz alkalmas a közlés Istennek közvetlen szemlélésben és szeretetben való megragadására...³¹, hiszen Isten kinyilatkoztatásának célja és lényege éppen Isten és a véges létező viszonya³². A viszony időbeni kitolásával valójában nem történik más, mint hogy elveszítjük a jelenben a kapcsolat lehetőségét!

Ahogy fentebb láttuk, a túlvilág és azon belül a pokol eszméje a kis-ázsiai, a görög, etruszk és iráni mitológiák vallási szinkretizmusából származik, s a két *aion* vagy *korszak* túlvilági dualizmusában teljesedett ki, mintegy megfosztva a kereszténységet legnagyobb javától, a jelenben megvalósuló Isten-ember kapcsolat lelki valóságától.

Tudván a vallástörténeti és hermeneutikai hátteret, ismerve a hit elemeit és a biblikus kortörténetet, mit mondhatunk hát a túlvilággal, e helyütt különösen a pokollal kapcsolatban, ha igazán őszinték akarunk lenni és kérdésfölvetésünket alárendeljük az igazság *per se* kutatási vágyának?

A szakteológia igen óvatosan fogalmaz a kérdésre válaszolva. Előd meglepszik ennyivel: »A pokol tüzének emlegetése tehát pusztán *Isten ítéletének jelenlétét jelzi*, vagyis nem valódi tüzre kell gondolnunk. (...) A „tűz” (...) a kízó tudatnak szimbolikus jelzése.«³³ Gál Ferenc őszintébben fogalmaz: „...naiv elképzelés volna, ha a kárhozottakat valamilyen tüzes tóban vagy kemencében képzelnénk el.»³⁴ Bradley mindezt részletesen megindokolja, amikor kifejti, hogy az Újszövetségben használt *büntetés* kifejezés görög eredetije, a *kolaszisz* (κόλασις)³⁵ eredendően mezőgazdasági szakkifejezés volt, amit a fák megmetszésére alkalmaztak vagy a birkák nyírására, vagyis kifejezetten a termést, gazdasági hasznot növelő, szükséges visszametszés, nyírás meghatározására.³⁶ A szónak nincs semmilyen tragikus vagy drámai kontextusa, nem utal szenvedésre, főképp nem kárhozatra vagy örökké tartó kínokra. „A kárhozatot nem szabad úgy felfogni, mint valami kízókamrát. (...) Ott nincs semmi nagy, kimagasló égető vagy fojtogató dolog. A pokol egyszerűen maga az ember, úgy ahogy van: magára maradván... (...) A pokol tehát nem fenyegetés, hanem saját kicsiségünk átélése...»³⁷

Gál Ferenc katolikus teológus szavai egyértelműen megerősítik, amit a vallástörténet is igazol, hogy a pokol egyszerűen nem tartozik az isteni teremtéshez, sem a kijelentéshez vagy az evangéliumhoz, s minden valószínűség szerint úgy, ahogy a köznyelv és a néphit gondol rá, egyszerűen nem is létezik. Vallási szinkretizmus és babona hívta életre, s az egyházaknak kapóra jött, hogy a hívő nyáját könnyebben irányítsák és fegyelmezzék. Ebben a tekintetben Hieronymus Bosch művészi zsenijét dicsérmünk illik, ám meg kell jegyeznünk, hogy *Utolsó ítélet* című képe – számos más mű mellett – teológiai katasztrófa. A pokol színes képzőművészeti ábrázolása sokban hozzájárult a helytelen képzetek megerősödéséhez.

Ahogy a mennyország az Isten és ember tökéletes egysége (Jn 17,20-21), úgy a színes képekkel lefestett „pokol” („tüzes kemence” – Mt 13,42; „tűz tava” – Jel 20,14; és pl. Mt 7,13; 8,12; 13,42. 50; Lk 12,5; 16,23) valójában nem más, mint az ember Istentől való elidegenedése és magára maradása, az Örökkévalótól való elkülönülés állapota, végső soron az emberi „kétségbeesés állapota”.³⁸ Rahnerrel együtt elég annyit mondanunk, hogy annak az embernek, aki életében elutasítja Istent, annak minden bizonnyal számolnia kell azzal a lehetőséggel, hogy valamilyen módon végleg elszakad Isten közösségétől és majdani megszólíthatóságától.³⁹

Ezért különösen fontosnak tartjuk kimondani a teológiai igazságot, hogy Jézus „a halált legyőzte, az életet pedig és a halhatatlanságot felragyogtatta az evangélium által.” (2Tim 1,10), ami egyúttal a pokol pogány képzetei és a kárhozat vagy örök szenvedés fölötti

³¹ Rahner, K., *A hit alapjai*, 137-138.

³² *op. cit.*, Rahner, K., *A hit alapjai*, 141.

³³ Előd I., *Katolikus dogmatika*, 705.

³⁴ Gál, F., *Dogmatika*, 2., 248.

³⁵ Mt 25,46; 1Jn 4,18; igei alakja a *koladzo* (κολάζω), *büntet*: 2Pt 2,9; ApCsel 4,21.

³⁶ Bradley, H., *Flames of Love: Hell and Universal Salvation*, 65-66.

³⁷ *ibidem*, Gál, F., *Dogmatika*, 2., 248.

³⁸ *op. cit.*, Tillich, P., *Rendszeres teológia*, 296.

³⁹ *op. cit.*, Rahner, K., *A hit alapjai*, 462.

győzelmet is jelenti. Hiszen nem csak Jézus Krisztus győzte le a halált, hanem vele együtt mi is győzedelmeskedünk, maga Isten az, „aki megadta nekünk a győzelmet a mi Urunk Jézus Krisztus által” (1Kor 15,57).

Amikor az *Apostoli hitvallás*ban kifejezzük hitünket, hogy Jézus „alászállt a poklokra”, akkor ezt azért tesszük, mert hitünk szerint, kereszthalála után Jézus megnyitotta az alvilág kapuit, vagyis a holtak – bármit jelentsen is a halál – többé nincsenek véglegesen elzárva Isten kegyelmétől. Ellenkező esetben Krisztus kereszthalála nem lenne minden ember váltsága (Tit 2,11), sem az egész világ bűneinek engesztelő áldozata (1Jn 2,2).

Ellenkezőleg, áldozata tökéletes áldozat volt: „Mert egy áldozattal mindörökre tökéletesekké tette a megszenteltek.” (Zsid 10,1) Maga hirdette meg Péterhez intézett szavaival azt az örömhírt, mely kiállja a halál próbáját is: „kösziklára fogom építeni egyházamat, s az alvilág kapui nem vesznek erőt rajta.” (Mt 16,18). Az apostoli igehirdetés ugyanezt fejezte ki akkor, amikor hirdette, hogy Jézus Krisztus élők és holtak bírója (ApCsel 10,42; 2Kor 5,10; 2Tim 4,1; Jel 20,12).

A XXI. század kereszténységének nagy lehetősége, hogy felismerje: hogy a Biblia I. századi szerzők műve, akik sajátos és személyes élményvilágukon és írástehetségükön keresztül örökítették meg Jézussal való találkozásukat vagy hitélményüket – amit nem lehet szó szerint érteni; hogy az I. századi személyes élményeket a Biblia-fordítók más személyes és egyházi, teológiai szándékokkal tolmácsolták – amivel "belenyúltak" Jézus tanításába; hogy saját rendszerén belül a hit minden eleme már valahonnan ered, vallás -és kultusztörténeti előélete van – azaz nem exkluzív, csak számunkra, akik ebben látjuk üdvösségünket. E felismerés-sorozat nem öncélú és nem jelenti a keresztény üdvösség vagy megváltás nagyszerűségébe vetett hit feladását, sem az egyházi hagyományok vagy a hit elleni támadást, csupán szembenézést a valósággal, mely elvezethet bennünket egy nagyobb igazsághoz, elfogadva, hogy amit pokolnak nevezünk, valójában egy szimbólum, csupán egy interpretáció, mely az Istennel kapcsolatos képzeleteink egy sajátos részletét írja le az egymás utáni korok töredékes nyelvezetén és nehézkes gondolkodása szerint. Hisszük, hogy így közelítve a Szentíráshoz és annak tanításához, felszabadíthatjuk a híveket az évezredek félelem alól, mely a pokollal kapcsolatban helytelenül kialakult bennük, s amelyet az egyházak oly szívesen táplálnak a hívek irányíthatósága érdekében, ugyanakkor közelebb kerülünk ahhoz, hogy a megismerés és bölcsesség Lelke által Istenimádatunk valóban lélekben és igazságban megvalósuló imádat legyen (Jn 4,23).

+Széles Tamás O. C. R.

Irodalom

- Bock, Sebastian, *A bibliai Izrael története*. Budapest, JEL Könyvkiadó, 2005.
- Bradley, Heath, *Flames of Love; Hell and Universal Salvation*. Eugene, Wipf & Stock Publisher, 2012.
- Bomann, Thorleif, *A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése*. Budapest, Kálvin János Kiadó, 1998.
- Dohányos János, *Hol van megírva?*. Budapest, Evangéliumi Iratmisszió és Kiadó, 2005.
- Eliade, Mircea, *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- Előd István, *Katolikus dogmatika*. Budapest, Szent István Társulat, 1978.
- Gál Ferenc, *Dogmatika, 1-2.*, Budapest, Szent István Társulat, 1990.
- Hahn István, *Istenek és népek*. Budapest, Minerva, 1980.
- Lamsa, George Mamishiso, *Idoms in the Bible Explained and a Key to teh Original Gospels*, San Francisco, Harper, 1985.
- Markus, Robert A., *Az ókori kereszténység vége*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2010.
- Morris, Leon, *Az Újszövetség teológiája*. Budapest, Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, 2001.
- Mitológiai enciklopédia*. I-II., Budapest, Gondolat Kiadó, 1988.
- Papaionnaou, Kim, *The Geography of Hell in teh Teaching of Jesus*. Eugene, Pickwick Publications, 2013.
- Ryrie, Charles C., *Teológiai alapismeretek*. Budapest, Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, 1996.
- Tillich, Paul, *Rendszeres Teológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.